

МОВА ХУДОЖНІХ ТВОРІВ І. НЕЧУЯ-ЛЕВИЦЬКОГО: ЕТНОКУЛЬТУРНИЙ АСПЕКТ

Статтю присвячено мовотворчості українського культурного діяча, класика української літератури Івана Семеновича Нечуя-Левицького, який представив у художніх образах історію українського суспільства другої половини XIX ст., його соціальні, національні та мовні проблеми.

Ключові слова: історія української літературної мови, мовотворчість І. Нечуя-Левицького, індивідуальний стиль, художня оповідь, етнокультурний аспект.

Постановка наукової проблеми та її значення. Іван Семенович Нечуй-Левицький – знакова постать в історії української культури, літератури і літературної мови другої половини XIX – початку XX ст. Іван Огієнко називав його письменником «з широким мовним розмахом європейського зразка», який «однаково вільно веде й розмову дійових осіб, і малює широкі картини природи чи психічні глибокі переживання» [9, с. 241]. Закономірно, що увагу дослідників привертають насамперед особливості індивідуального стилю художника слова. Але мовотворчість І. Нечуя-Левицького – це і важливий об'єкт вивчення історії літературної мови, формування її лексичної норми. Адже слововживання письменника – це «певний часовий зріз української літературної мови з її народнорозмовними, книжними, фольклорними джерелами, з фіксацією нових мовних явищ, спричинених міжмовними, міжкультурними контактами» [2, с. 6].

Словник письменника і структура художньої оповіді дають змогу сучасному читачеві не лише уявити традиційний український побут, пізнати народні звичаї, обряди, а й оцінити ширший погляд автора на етнокультурні й соціальні явища тогочасного українського суспільства, які позначалися на долях, характерах конкретних людей.

Аналіз досліджень проблеми. Мова художніх творів І. Нечуя-Левицького була об'єктом наукових студій багатьох дослідників: Г. П. Іжакевич [4], В. М. Русанівського [11], О. Г. Муромцевої [7], С. Я. Єрмоленко [2; 3], Л. І. Мацько [6], Н. Я. Дзюбишиної-Мельник [1], В. В. Красавіної [5] та ін.

Мета пропонованої статті полягає в тому, щоб проаналізувати етнокультурний зміст художніх творів І. Нечуя-Левицького.

Виклад основного матеріалу й обґрунтування результатів дослідження. У реалістичній повісті І. Нечуя-Левицького «Хмари» простежуємо наскрізну тему, пов'язану з актуальним для української інтелігенції (студентів, службовців) питанням національної ідентичності, збереженням самобутньої культури, мови. Доречно нагадати такі слова

письменника, які він вкладає в уста одного з головних персонажів повісті : «– **Ми вже зовсім стали європейцями, хоч і самі того не примічаємо. Тільки нам потрібний національний ґрунт, народ, наша мова, наша рідна поезія,** – промовив Радюк» [8, II, с. 261].

Характерно, що слова *європейці, європейський, Європа* належать до знакових у текстах І. Нечуя-Левицького і набувають символічного значення, оскільки для ідіостилю письменника показовий мотив зв'язку України з Європою загалом та зв'язку української інтелігенції з європейським світом зокрема. У наведеному вище прикладі вислів *стали європейцями* «містить презумпцію – припинити бути кимось іншим, набути певного стану, а не бути таким «від природи». Темпоральна частка *вже* дублює ідею зміни стану» [14, с. 274].

Письменник вирізняє «цивілізованіших, делікатніших» студентів з України та Білорусії, напр.: «*Після екзаменів усі студенти були веселі, всі весело розмовляли, знайомились, жартували. [...] Студенти з України й Білорусії були цивілізованіші, делікатніші. Вони стояли далеко вище од інших, навіть розвитям розуму, і виглядали паничками й європейцями між грубими великорусами*» [8, II, с. 9]. Назва *європейці* з'являється в описі позитивних вражень від освіченої людини, яка вміє поводитися у товаристві. Висловимо припущення, що наявність слова *європейці* у «Словнику української мови» за редакцією Б.Грінченка з посиланням на твір І. Нечуя-Левицького могло зумовити використання ремарки *заст.* до значення цього слова «люди високої культури, освіченості» [13, II, с. 494].

Відзначимо, що функціонально навантажені в досліджуваних текстах слова із семою «європейськість», як правило, активізовані тоді, коли письменник окреслює напрямок діяльності інтелігенції та шляхи розвитку суспільства: «– **Європа вийшла з темряви і дійшла до високої культурності** через науки та просвітність. **Нам треба** хоч **потроху доганять Європу**, щоб не опиниться далеко позаду, і **піднімають розвиток сільських і міських мас**» [8, II, с. 328].

Автор повісті через висловлювання й поведінку своїх героїв виявляє національні особливості людських характерів, зокрема, йдеться про виховання манер, особливостей поведінки персонажів. Ось, наприклад, як змальовано характер студента, росіянина за походженням: «*Вдача Воздвиженського була дуже деспотична. Він казав кожному «ти», хоч би стрівся з ким вперше на віку. Часом увечері всі сиділи тихо, читали або писали, а Воздвиженський починав гулять по хаті, стукотів на ході ногами. Всі його і просили, і лаяли, але це нічого не помагало. Він собі ходив, неначе був сам один в хаті. Слов'яни, мабуть, звикши до турецького ярма, швидко перестали змагаться з ним. Тільки українець грився з ним щовечора, лаявсь і трохи не бивсь*» [8, II, с. 10].

Етнокультурне протиставлення персонажів проходить через усю художню оповідь І. Нечуя-Левицького. Прикладом щодо цього може

слугувати діалог між студентами Дашковичем та Воздвиженським про майбутнє подружнє життя: «– [...] мені треба такої [жінки], – промовив Дашкович, – щоб уміла господарювати, порядок в домі давати і щоб уміла українських пісень співати. [...] / – І вже ти! – промовив Воздвиженський. – Може, тобі треба такої, щоб сиділа коло тебе та пхикала, сльози лила? / – Ой ти! – промовив Дашкович. [...] – тобі, мабуть, треба такої, щоб давала щодня стусанів у потилицю! / – Ого-го! Нехай спробує! **Я задам їй такої російської пинхви, що вона не потрапить кудюю втікати.** Коло мене жінка буде ходити навшпиньки, на одних великих пальчиках. А як я читатиму або спатиму, то вона повинна замерти на той час і заморить все в домі. [...] **Я голова в домі, а вона моя піддана**» [...] [8, II, с. 17].

Через діалоги автор розкриває психологію людських характерів, фіксує ситуативні висловлення, у яких важливу стилістичну функцію виконують етнокультурні стереотипи, породжені національною специфікою людського світосприймання.

Один із основних мотивів повісті «Хмари» – мотив української мови як соціального явища. Звертаючись до цієї мовної теми, письменник у формі глибоких філософських роздумів намагається розкрити стан тогочасного українського суспільства в Російській імперії, стан етнокультурного і соціального гноблення українства в колоніальних умовах. Порівняймо міні-тексти, що підтверджують лейтмотив повісті: «Всі студенти говорили **московським язиком**, і рідко траплялося почути співучу, м'яку розмову українську» [8, II, с. 9]; «Вона [Київська академія] була перероблена з старої Могиланської академії. Замість латинського язика **уряд завів великоруський**. Про український язик ніхто не дбав [...]» [8, II, с. 13]; «В Братській монастирі, в давній славній академії **панував чужий великоруський дух, чужа наука, чужий язик, навіть чужі люди...** Все давнє українське лежало десь глибоко під землею, рядом з могилою Сагайдачного, а над землею роєм вилися попід деревом **чужі люди з чужої далекої сторони, з чужою мовою, з чужим духом**, нагнані бог зна звідкіль, щоб загнати ще глибше в землю нашу старовину і новину і поховати її навіки» [8, II, с. 9]. Зауважмо, що в текстах І. Нечуя-Левицького, які характеризують ставлення автора до реалій свого часу, часто звучить прикметник **чужий**. Це слово розвиває свій семантичний обсяг у таких значеннях, як «чужий край» (*чужа далека сторона*), «нерідний» (*чужі люде*, пор. також *чуже панство*), «належний іншим», «не власний» (*чужий дух, чужа наука, чужий язик, чужа мова*, пор. також *чужа віра*) [13, XI, с. 377–378].

Русифікація українців через освіту, державні установи руйнувала національну самобутність, сприяла моральному поневоленню. І хоч для освічених і для неосвічених людей було зрозуміло, що чужа мова – інструмент приниження українців, проте більше про це замислювались представники вищого соціального стану. Показовий щодо сказаного монолог персонажа – інтелігента Радюка: «– Ми [...] носимо народну свиту,

бо **ми народовці**, стаємо на бік народу [...]. Ми протестуємо нашою свитою проти деспотизму, який насів на нашу українську національність, на нашу мову, на нашу літературу, на наше життя. Ми тим протестуємо проти всякого деспотизму і стаємо на бік нашого народу, боронячи його **од панства, та ще й чужого, од впливу чужих мов, чужої віри** [...]!» [8, II, с. 136].

Розмірковуючи над соціальним розшаруванням у суспільстві, над проблемами освіти, письменник реалістично зображує соціально-мовну ситуацію, пов'язану із двомовністю. Запам'ятовуються, наприклад, такі уривки з повісті: «Сама мати почала доглядати дітей, і виховання дочок добре вдалося для неї. **Вони держали себе зовсім ненатурально, як звичайно було в той час; вмiли розмовлять по-французькій і по-руській** [...]. Не так було легко для матері доглядати свого сина. Вона побачила, що мусить вести війну за виховання сина з наймитами, пастухами й **музицькими хлопцями**. [...] **Він [синок] навчився од їх [наймитів] українських пісень, вивчився чудово говорить по-українській** [...]» [8, II, с. 128]. Звичайно, мовне виховання обов'язково пов'язувалося із соціальним статусом людини, тобто українська мова сприймалася як мова **музицька**. Неоднозначне ставлення тодішньої інтелігенції до української мови відображає такий діалог: « – **Націонали й народовці – то тепер такі молоді люди, котрі говорять українською мовою, хочуть, щоб і жінки й діти говорили тією мовою** [...]. / – **Щоб і жінка, й діти говорили тією мовою, що говорить наша куховарка?** – спитала Ольга. / – **Тією самою мовою, що говорить і наша куховарка, і весь наш народ,** – сказав батько. **Ольга аж злякалась, подумавши, що Радюк присилує колись її і дітей говорить тією мовою, котрою в інституті ніхто не говорив**» [8, II, с. 253]. Пор. також: « – **От і ви, Ольго Василівно, будете говорить по-українській і не будете нехтувати мовою великого поета, як-от наші панії та городяни, і будете читати «Кобзаря».** / – **Нащо! Ніколи того не буде!** – одрубала Ольга, згадавши, що в інституті не говорять такою мовою» [8, II, с. 254].

Тексти І. Нечуя-Левицького – цінне джерело вивчення історії української літературної мови. Тогочасна мовна практика зафіксована, наприклад, у характерних прислівникових формах: [говорити] **по-московській, по-великоруській, по-руській, по-французькій, по-українській**. Пор. деякі контексти уживання таких слів: « – **Чого тобі треба? Ей, ти, хахол! Чого ти сюди лізеш?** – крикнув москаль, ще й **загнув** дуже погано **по-московській**» [8, II, с. 151]; «**Після дякової науки Сухобрус послав їх [Марту й Степаниду] до одного пансіону годів зо два, де вони вивчились говорити по-великоруській, вивчились шити, й вишивати, і грати на гітарі, як тоді була мода**» [8, II, с. 22]; «**Ольга й Катерина вже не ходили до глібобориського дяка вчить граматики та часловця: їм найняли гувернанток, котрі вивчили їх читати й навіть трохи говорить по-французькій**» [8, II, с. 101]; «**В цім Києві такі чуда творяться, громадянство таке дике, люди такі, що не вмiють навіть до ладу говорить по-руській, не то що по-**

французькій» [8, II, с. 104]. У наведених прикладах виділені прислівники належать до частотних авторських слововживань на відміну від рідковживаних на той час словосполучень *говорити українською мовою* та іншими мовами. Як заважає С. Я. Єрмоленко, «на прикладі функціонування синтаксичних одиниць, зокрема синтаксису словосполучень, спостерігаємо помітний вплив польської мови. Тобто письменник зафіксував українську літературну мову з відповідними явищами міжмовної інтерференції, з активним використанням народнорозмовної і тогочасної писемно-літературної практики, якою послуговувалася українська інтелігенція» [2, с. 15].

Для зображення своїх героїв І. Нечуй-Левицький обирає типовий інтер'єр, перелічує предмети, що належать до *обстави* (саме таку назву як синонім до слова *інтер'єр* засвідчує мовна практика письменника): *канапа, шафа, годинник з великим циферблатом; великий образ, дорогий вишиваний рушник*. Описуючи детально інтер'єри різного житла, оповідач зафіксував зіткнення нової європейської побутової культури із патріархальним традиційним українським побутом, народними звичаями, пор.: «Йому [Радюкові] давно була знайома **трохи європейська й трохи сільська, стародавня обстава** Масюкової світлиці й кімнати: **ті дві канапи в світлиці, вкриті по спинках гарними килимами, великий образ в шаті в кутку, на котрому висів дорогий вишиваний рушник, скляна шафа коло порога, звідкіль виглядала скляна маслянка, зроблена круторогим бараном, звідкіль колись лякав його великий скляний синій ведмідь, повний настойки; старий годинник коло груби з великим циферблатом, на котрому були намальовані рожі, червоні пташки»** [8, II, с. 168]. Письменник уважний до опису деталей не лише певного помешкання, усіх речей у ньому, а й опису розваг, як, наприклад, *вечір з музиками й танцями, де зібралися професори, урядовці й купці*. Як ознака побуту багатих міщан згадуються *самовари; паничі танцюють кадрили, польку, вальс*, пор.: «Молоді професорівни й купцівни не хотіли навіть пити чаю та все ждали, щоб **музики швидше заграли до танців**. Степанида намовила свою сестру взяти до **кадриля** Дашковича. Музики весело й голосно вдарили сигнал [...]» [8, II, с. 54].

І. Нечуй-Левицький переймався темою соціальної нерівності, тому зовсім не випадково у його повісті знаходимо контекст, де опис обставин та умов навчання дітей певного соціального стану побудовано на контрасті. Напр.: «... ми даємо інституткам все-все: і науку, і добру харч, і **розкішну обставу**. [...] – А мені здається, що [...] для науки **не потрібно розкішної мебелі, розкішних зал, а потрібно чогось зовсім іншого**, – сказав Радюк [...]. / – Для простіших дітей, може, й не потрібно такої обстави й дорогого виховання, але благородних батьків діти зовсім що інше! – сказала Турман. – **Що годиться для дітей бідного урядовця або там міщанина, те не годиться зовсім для дітей панів значніших і заможних»** [8, II, с. 256].

Основне джерело мови письменника – це фольклор, народнорозмовна традиція. Щодо фольклорних джерел, то в повісті «Хмари» натрапляємо на

типові народнопоетичні порівняння, які «дають змогу домальовувати в уяві читача образ оповідача, який про все, що він бачить, відчуває, пише дуже «м'яко, делікатно»» [3, с. 124]. Порівняння фольклорного характеру письменник активно залучає для портретної характеристики персонажів. Найчастіше об'єктами порівнянь виступають реалії сільського життя, побуту, рослинного світу, пор.: «Вона [Галя] була небагатого роду, але **гарна, як степова квітка весною. На фоні зеленого листу її чистий профіль був ніби намальований на картині. [...] Довгеньке Масюківнине личко з чорними бровами, з рум'янцями на щоках, з великими карими очима пригадувало цвіт червоної зірки між зеленим бадиллям**» [8, II, с. 143]; «Радюк був колись дуже гарний з себе! Високий на зріст, рівний станом, з чорними кучерями, чорними бровами, блискучими веселими очима й повним лицем, **він був гарний, як чорнобривець, і мав силу причаровувати до себе серце кожної молодої панни**» [8, II, с. 125]; «Ольжині **голі ручки були наліті, як огірочки**; її очки блищали, як у матері; чорні кучері були довгі, зовсім не по її зросту» [8, II, с. 105]; «Старий Бубка був нижчий од сина, мав кругленький невеличкий вид, кирпатий, **як картоплина, ніс і маленькі чорні очки**» [8, II, с. 155]; «**Варка була висока, рівна, як тополя, чорнобрива й рум'яна**» [8, II, с. 158]. Побудовані за фольклорною моделлю порівняння зазнають подвійної естетизації, по-перше, вказують на фольклорне народнопоетичне джерело, по-друге, вводять у типовий для оповідної манери І. Нечуя-Левицького контекст.

Згадані в повісті й такі фольклорні зразки словесної творчості, як українські народні пісні, наприклад: «Гриць» [8, II, с. 18], «Горлиця» [8, II, с. 34], «Чи я в лузі не калина була, чи я в лузі не червона була?» [8, II, с. 34], «Вийди, дівчино! вийди, рибчино!» [8, II, с. 34], «Ой полину, полину – добувати талану!» [8, II, с. 207].

Народнорозмовна традиція відтворена також у численних фразеологізмах. Завдяки естетизації народних висловів, фразеологічних зворотів у текстах І. Нечуя-Левицького народжується неповторна авторська тональність гумористичної оповіді, адже в їхньому змісті закарбовано народну мораль, спостережливість, народний досвід. Показовим прикладом може бути такий уривок: «*Парубки почали його [Бубку] навманя зачіпати. / – Хоч і вбрався Бубка в козачину, а все-таки од Варки **гарбуза потягне!** – крикнув той парубок, що сидів на тину. – Терешку! кланялась тобі Варка й казала, щоб ти сьогодні вийшов на вулицю! А гарбуза не хочеш? га? Знаєш, вражий сину, де **раки зимують, а гарбуза все-таки потягнеш!** – гукнули хлопці здалеки. / Бубка пішов помалу й не оглянувся. Він справді **топтав стежку до Варки Онойківни***» [8, II, с. 158].

Висновки та перспективи подальшого дослідження. Отже, наповнені глибоким етнокультурним змістом тексти І. Нечуя-Левицького засвідчують, з одного боку, особливості національного світосприймання, національної культури, а з другого – індивідуально-авторське художнє

мововираження з пошуками нових мовних явищ, спричинених міжмовними, міжкультурними контактами.

Список використаної літератури

1. Дзюбишина-Мельник Н. Я. Синтаксичний почерк І. С. Нечуя-Левицького / Н. Я. Дзюбишина-Мельник // Культура слова. – К., 1990. – Вип. 39. – С. 55–59.
2. Єрмоленко С. Етнокультурний та соціальний зміст художньої оповіді Івана Нечуя-Левицького / С. Єрмоленко // Культура слова. – К., 2013. – Вип. 79 – С. 6–15.
3. Єрмоленко С. Я. Мовно-естетичні знаки української культури / С. Я. Єрмоленко. – К. : Інститут української мови НАН України, 2009. – 352 с.
4. Їжакевич Г. П. Мова творів І. Нечуя-Левицького / Г. П. Їжакевич // Курс історії української літературної мови ; за ред. І. К. Білодіда. – К. : Вид-во АН УРСР, 1958. – Т. 1 (Дожовтневий період). – С. 435–455.
5. Красавіна В. В. Структурно-семантичні, стилістичні та текстові функції епітета в історичному романі (на матеріалі творів другої половини ХІХ – першої половини ХХ ст.) : автореф. дис. ... канд. філол. наук : 10.02.01 / В. В. Красавіна. – К., 2005. – 20 с.
6. Мацько Л. Художня мовотворчість і наукова діяльність І. Нечуя-Левицького в історії української літературної мови / Л. І. Мацько // Українська мова в освітньому просторі : навчальний посібник для студентів-філологів освітньо-кваліфікаційного «магістр». – К. : Вид-во НПУ ім. М. П. Драгоманова, 2009. – С. 239–249.
7. Муромцева О. Іван Нечуй-Левицький в історії української літературної мови / О. Г. Муромцева // З історії української літературної мови. Вибрані праці . – Х., 2008. – С. 149–161.
8. Нечуй-Левицький І. Зібрання творів : у 10 т. / І. Нечуй - Левицький. – К. : Наук. думка, 1965. – Т. 1–9.
9. Огієнко І. Історія української літературної мови / І. Огієнко. – К. : Наша культура і наука, 2004. – 436 с.
10. Паламарчук Л. С. Лексична синоніміка художніх творів М. М. Коцюбинського / Л. С. Паламарчук. – К. : Вид-во АН УРСР, 1957. – 94 с.
11. Русанівський В. М. Історія української літературної мови : [підруч.] / В. М. Русанівський. – К. : АртЕк, 2001. – 392 с
12. Русанівський В. М. У слові – вічність: (Мова творів Т. Г. Шевченка) / В. М. Русанівський. – К. : Наук. думка, 2002. – С. 173–197.
13. Словник української мови : в 11 т. – К. : Наук. думка, 1970–1980. – Т. 1–11.
14. Яворська Г. М. До проблеми формування європейської ідентичності в Україні / Г. М. Яворська // Наукові записки ІПіЕНД ім. І. Ф. Кураса НАН України. – К., 2008. – С. 269–276.

Мялковская Людмила. Язык художественных произведений И. Нечуя-Левицкого : этнокультурный аспект. В статье анализируется языковое творчество украинского культурного деятеля, классика украинской литературы Ивана Семеновича Нечуя-Левицкого. Этот писатель является внимательным исследователем этнокультурных и социальных явлений, которые дают возможность узнать историю украинского народа. Словоупотребление И. Нечуя-Левицкого репрезентирует определенный синхронный срез украинского литературного языка с его народно-разговорными, книжными, фольклорными источниками, с фиксацией новых языковых явлений, вызванных межъязыковыми и межкультурными контактами, а также поисками индивидуального художественного языкового мышления. Исследуемые художественные тексты – это ценный материал для изучения истории украинского литературного языка второй половины ХІХ в. с соответствующими явлениями межъязыковой интерференции.

Ключевые слова: история украинского литературного языка, речевое творчество И. Нечуя-Левицкого, индивидуальный стиль, художественное повествование, этнокультурный аспект.

Myalkovska Ludmila. Ethnocultural Linguistic Component in Nechuy-Levytsky's Idiostyle. This article is dedicated to the idiostyle of Ukrainian great writer, classical author of the end of XIX-beginning of XX century – Ivan Nechuy-Levytsky. It is determined that relevant at that time national identity issues, preservation of distinctive culture and language, which are reflected in author's prose, caused the using of corresponding vocabulary and syntax. Usage I. Nechuy-Levytsky represents a certain section of the synchronous Ukrainian literary language with his popular spoken, book, folk sources, with the fixation of new linguistic phenomena, caused by the international and intercultural contacts, as well as the search for individual artistic language thinking. Test literary texts – is a valuable material for studying the history of Ukrainian literary language of the second half of XIX century with the relevant factors interlingual interference.

Key words: idiostyle, individual style, the history of Ukrainian literary language, ethnocultural sense, language issue, narrative text.

Стаття надійшла до редколегії 13.06.2015